

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.274>

УДК 330.83(477)

JEL: A11, M21, N10

Кудласевич О.М., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2411-9471>
e-mail: okudlasevych@ukr.net

«ТІНЬОВИЙ» СЕКТОР ЕКОНОМІКИ ТА НЕЛЕГАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Статтю присвячено історико-економічному дослідженню розвитку «тіньового» сектора економіки, прослідковано історичні корені тіньової економіки незалежної України. Визначено, що в умовах політичної та економічної нестабільності тіньові відносини створюють додаткові загрози для ефективного функціонування економіки. В статті наголошується, що проблема тіньового сектора актуалізується завданнями зміцнення макроекономічної стійкості в умовах війни та лібералізації підприємницького середовища для повоєнного відновлення.

Метою статті є аналіз тенденцій функціонування тіньової економіки, зокрема, виявлення особливостей розвитку нелегального підприємництва на теренах України в радянський

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ державної реєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Ц и т у в а н н я: Кудласевич О.М. «Тіньовий» сектор економіки та нелегальне підприємництво: історико-економічний аналіз. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2024. Вип. 57. С. 274–291. <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.274>

© Видавець Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2024.

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ISSN 0320-4421. Істор. нар. gospod. ekon. dumki Ukr. 2024. 57

період. Автором проаналізовано погляди зарубіжних і вітчизняних вчених щодо визначення наукової термінології, а також складових частин тіньової економічної діяльності та її масштабів.

На основі проведеного аналізу прослідковано історичну траєкторію розвитку тіньового сектора економіки. Визначено такі чинники поширення тіньових відносин: гіпертрофована централізація економіки, відсутність приватної власності та свободи підприємництва, ігнорування державою тіньового сектору економіки. Тіньова економіка була притаманна всім етапам розвитку радянської економіки, але тенденція до її розширення спостерігається з кінця 50-х років ХХ ст. Водночас падіння темпів економічного зростання та пом'якшення дії карального апарату, різке скорочення недержавного сектора, посилення явищ монополізму в економіці призвели до зростання нелегальних економічних практик.

Визначено поширені форми нелегального підприємництва, а саме: дрібний сервіс, так звані «цеховики», шабашництво, спекуляція тощо. До тіньової діяльності належали також приписки, порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні тощо. Виокремлено основні механізми функціонування нелегального підприємництва, зокрема тіньовий перерозподіл і використання сировини та матеріалів, нелегальне виробництво, нелегальна торгівля, неофіційний оборот валюти, здійснення підприємницької діяльності з використанням посадових повноважень або привілеїв та підставних осіб, легалізація незаконних доходів, корупційні дії щодо контролюючих органів та ін. Визначено позитивні та негативні аспекти тіньової підприємницької активності в радянський період.

Встановлено, що причиною тіньової економіки в Україні є поглиблення негативних тенденцій, успадкованих з радянського минулого. Підґрунтям багатьох тіньових схем стала корупція в органах влади. Наголошено на важливості проведення розробок, присвячених виявленню історичних коренів тіньової економіки, розуміння яких дасть змогу сьогодні досягти зменшення рівня тінізації.

Ключові слова: економічні передумови тінізації економіки, нелегальні доходи, одержавлення виробництва, радянська економічна політика, товарний дефіцит, підпільна економіка.

ISSN 0320-4421. Історія нар. gosp-ва та екон. думки України. 2024. Вип. 57

Kudlasevych Olga

THE «SHADOW» SECTOR OF THE ECONOMY AND ILLEGAL BUSINESS: A HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS

The article is devoted to the historical and economic study of the development of the «shadow» sector, tracing the historical roots of the shadow economy in the independent Ukraine. The author establishes that in conditions of political and economic instability, shadow relations create additional threats to the effective functioning of the economy. The article emphasizes that the problem of the shadow sector is actualized by the tasks of strengthening macroeconomic stability in wartime and liberalizing the business environment for post-war recovery.

The purpose of the article is to analyze the trends in the functioning of the shadow economy, in particular, to identify the features of the development of illegal entrepreneurship in Ukraine during the Soviet period. The author analyzes the views of foreign and domestic scientists on the definition of scientific terminology, as well as the components of shadow economic activities and their scale.

Based on the analysis, the article traces the historical trajectory of development of the shadow economy. The following factors of the spread of shadow relations are identified: hypertrophied centralization of the economy, the absence of private property and freedom of entrepreneurship, and the government's neglect of the shadow economy. The shadow economy was inherent in all stages of the development of the Soviet economy, but the tendency to its expansion was observed since the late 50s of XX century. At the same time, a decrease in the rate of economic growth and the softening of the action of the punitive apparatus, a sharp reduction in the non-public sector, and the strengthening of monopolistic phenomena in the economy led to the growth of illegal economic activities.

Common forms of illegal entrepreneurship have been identified, namely: household services, crafting, so-called «tsekhovyky», teams of unofficial seasonal workers, speculation, etc. Shadow activities also included fictitious accounting, violations in retail trade and public catering, etc. The main mechanisms of illegal entrepreneurship include, in particular, shadow redistribution and use of raw materials

and materials, illegal production, illegal trade, unofficial currency circulation, conducting business activities using official powers or privileges and front persons, legalization of illegal income, corrupt actions against regulatory authorities, etc. The author identifies the positive and negative aspects of shadow business activities in the Soviet period.

It is established that the cause of the shadow economy in independent Ukraine is the deepening of negative trends inherited from the Soviet past. The basis of many shadow schemes was corruption in government bodies. Emphasized the importance of conducting a research dedicated to identifying the historical roots of the shadow economy, and to searching for proper means to reduce the level of shadowing in the modern economy.

Keywords: *economic prerequisites of the shadow economy, illegal income, expropriation of production, Soviet economic policy, commodity deficit, underground economy.*

Постановка проблеми. Розвиток тіньових відносин в економіці України на початку 90-х років ХХ ст. зумовлений соціально-економічними та політичними трансформаціями, що дали імпульс прихованій господарській діяльності в СРСР вийти з підпілля, легалізувати фінансову, ресурсну та інтелектуальну базу, але цей же процес задав орієнтацію на формування нової тіньової економіки.

Тіньовий сектор збільшується у часи криз та зменшується під час економічного піднесення. В умовах російсько-української війни виклики щодо макроекономічної стійкості актуалізують проблему тіньової економіки. З огляду на збройну агресію держави-терориста проти України вивчення масштабів неформального сектора економіки ускладнилося. Внаслідок дії низки негативних чинників, а саме: початку російської збройної агресії (2014); пандемії COVID-19 (2019) та повномасштабної російсько-української війни (2022), національне господарство зазнало суттєвих негативних впливів, у тому числі, абсолютно й відносно змінився обсяг його тіньового сектора. Україна в умовах непростих викликів сьогодення перебуває в невизначеності щодо масштабів тінізації та розгортання неформального сектора економіки, що може негативно вплинути на стійкість держави, націона-

льну безпеку, політику, міжнародні відносини, фінансову стабільність та економічний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує увагу сучасних зарубіжних авторів до визначення масштабів тіньової економіки та факторів, що чинять вплив на тінізацію [20]. В наукових колах зростає зацікавлення методами визначення розміру тіньової економіки, запропонованими Ф. Шнайдером, який розраховує показники рівня тіньової економіки у країнах світу [19]. Основною метою досліджень К. Тімофте (Кока) і Д.-А. Кокі є огляд наукової термінології, дотичної до проблеми тіньової економіки. Спираючись на аналіз найбільш актуальних термінів та понять, автори окреслили найбільш вивчені предметні області [22].

Л. Івашова, Н. Шевченко, Н. Виноградова [5] визначили тенденції та базові закономірності розвитку тіньового сектора економіки та його вплив на формування корупції в Україні; висвітлили основні етапи формування та розвитку антикорупційної політики в незалежній Україні. Дослідники систематизували принципи детінізації економіки й принципи реалізації державної антикорупційної політики в контексті дегібридизації влади.

О. Подмазко [12] окреслив резерви зростання економіки України за рахунок її детінізації; результатом його наукового аналізу є визначення, що зменшення тіньової економіки призводить до збільшення рівноважного ВВП на величину більшу, ніж сума додаткових витрат, які виникли внаслідок детінізації економіки. Це свідчить про наявність мультиплікативного ефекту детінізації економіки. І. Тютюник, А. Золковер, О. Люльов та С. Леонов [16] відзначають, що тіньові операції є найвпливовішими дестабілізаційними чинниками національної економіки, що знижують ключові показники її розвитку. Поряд з тим, колектив авторів – П. Перерва, Т. Романчик, М. Ткачов та Н. Гришко [10] – акцентують увагу на тому, що тіньова економіка має подвійний характер, який, окрім явних недоліків, має позитивні екстерналії, перш за все в соціально-економічній сфері.

Вищенаведений огляд праць українських науковців дає змогу відзначити, що питання тіньової економіки в аспекті практичного контексту активно вивчаються, виходячи із сучасних тенденцій, а проблема історії розвитку тіньових практик на території України та «коріння» самої тіньової економіки, функціонування нелегального підприємництва потребує додаткових досліджень.

Метою цієї статті є ретроспективний аналіз тіньової економіки в частині дослідження особливостей розвитку нелегального підприємництва на теренах України в радянський період з метою виявлення історичних детермінант цього явища.

Теоретичні основи дослідження

Тіньовий сектор економіки є складним багатограним явищем, характерним для будь-яких соціально-економічних систем. Проте, на сьогодні в науці відсутнє комплексне універсальне визначення «тіньової економіки», її структурних елементів. До того ж вчені використовують різні терміни для позначення тих самих феноменів. Так, англійські економісти зазвичай використовують вислови – «неофіційна», «підпільна», «прихована» економіка; французькі економісти – «підземна», «неформальна» економіка; німецькі економісти – «тіньова» економіка [Докл. див.: 6].

На межі 60–70-х років ХХ ст., першими західними ученими, які зацентували увагу на процесах тіньової економіки стали К. Харт [18] та Е. де Сото [21]. На думку К. Харта, економічні індикатори, які використовуються для аналізу стану господарства, є недосконалими і не відповідають реальному стану речей, оскільки ігнорують виробничу діяльність, яка знаходиться поза межами організованого ринку праці та охоплює половину міської робочої сили. Одним з основних висновків дослідження К. Харта є теза про те, що неформальна зайнятість є наслідком бідності, злиднів і відсталості країн, відтак притаманна тільки країнам третього світу [18]. Перуанський вчений Е. де Сото у своїй роботі «Інший шлях» (1989 р.) [21] змінив підхід до пояснення виникнення та існування явища тіньової економіки. Він визначив, що основною причиною існування тіньової економіки є бюрократичні перепони, що заважають нормальному розвитку економічних відносин.

Свій внесок у розвиток економічної теорії тіньового сектора зробили сучасні українські вчені В. Гуменюк [3], З. Варналій [2], В. Мандибуря [8] та ін. Зокрема, З. Варналій трактує тіньову економіку як складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку

за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [2, с. 48].

Не оминули вітчизняні дослідники й питання детінізації економіки. Так В. Гуменюк, розглядаючи легалізацію нелегального підприємництва, зазначає, що для визначення поняття прихованого від контролю держави сектора економіки у наукових та правових джерелах використовуються терміни «тіньова», «неформальна», «така, що не спостерігається», «підпільна». При цьому, зауважує дослідник, у поняттях вказуються різні об'єкти: економіка, підприємництво, виробництво, корупційні чи кримінальні доходи. Найпоширенішим терміном є «тіньова економіка». Проте, незважаючи на широку вживаність, він є неточним та оціночним, не дає чіткого розуміння змісту об'єкта, щодо якого застосовується. У науковій літературі більшість авторів, вживаючи термін «економіка», фактично досліджують підприємництво [3, с. 16]. Тобто панує ототожнення тіньової економіки з тіньовим бізнесом.

Одержавлення економіки та її мінімізація в радянській період економічної історії України

Упродовж усього періоду становлення господарської системи СРСР її розбудова відбувалася під значним впливом держави, визначальною метою якої стала максимальна націоналізація економіки, що в результаті призводило до мінімізації ринкових засад в цілому та відповідного згортання підприємницької та інноваційної діяльності. На початковому етапі становлення радянської влади на теренах України почалася докорінна зміна всіх соціально-економічних відносин, розгортався процес одержавлення господарства, що означало перехід до централізованої економіки.

Політична доктрина радянської влади спрямовувалася проти фундаментальних ринкових інститутів приватної власності, конкуренції, що унеможливлювало існування підприємництва. В цих умовах приватна ініціатива виявилася надзвичайно обмеженою, саме приватне підприємництво як тип господарювання було оголошено поза законом й каралося, тому змушене було перейти у тіньовий режим функціонування.

У період «воєнного комунізму» причинами існування тіньової економіки була нехватка продовольства, зокрема дефіцит хліба, та тотальний державний контроль. В СРСР тіньова еконо-

міка офіційно вважалася аномалією й питання щодо неї пропонувалося вирішувати винятково карними методами, в результаті чого простежується певна тенденція щодо зменшення масштабів нелегальних економічних практик у період сталінських репресій. На теренах сучасної України для періоду з 1917 р. до початку 1950-х років за умов жорсткого контролю державою за економікою було практично неможливо отримувати нелегальні доходи. Однак, деякі тіньові процеси існували і неофіційна економіка забезпечувала населення необхідними дефіцитними товарами. Починаючи з середини 1920-х років чітко окреслилася тенденція до придушення радянською владою індивідуальної господарської діяльності, таким чином з легального сектора економіки підприємництво практично було витіснене та перейшло в «тінь» [11, с. 412–413].

Тенденція щодо активізації тіньового сектору простежується з кінця 1950-х років на фоні скорочення темпів економічного зростання радянської економіки, через різке скорочення недержавного сектора (трансформацію колгоспів у радгоспи, знищення промислової кооперації, заборону кустарних промислів, нищівне оподаткування особистих підсобних господарств тощо) та посилення монополізації економіки. Станом до кінця 50-х років ХХ ст. кількість «кустарів» налічувала 150 тис., а на початку 60-х років, коли позначилися конкретні кроки зі згортання видання ліцензій щодо індивідуальної трудової діяльності, чисельність цієї категорії зайнятого населення стала значно знижуватися й у 1973 р. становила лише 10 тис. У зв'язку з цим зріс дефіцит товарів та послуг, одночасно з цим з середини 60-х років ХХ ст., став зростати рівень грошових доходів населення, що призвело до розбалансуванню попиту та пропозиції. Так, населення було спроможне платити більшу ціну за дефіцитну продукцію, але тотальне одержавлення та жорстка централізація економіки не спричинила до мобілізації і введення у господарський обіг усіх наявних ресурсів. Таким чином держава сама спровокувала заборонену недержавну виробничо-господарську діяльність, яка почала заповнювати утворені економічні «ніші» [14, с. 29].

Із середини 60-х до початку 70-х років ХХ ст. відбувся суттєвий приріст обсягів тіньової економіки, наприкінці 80-х років ХХ ст. тіньовий оборот економіки «країни Рад» становив приблизно від 200 до 500 мільярдів крб. на рік. Так, упродовж 1950–

1980 рр. почалося збільшення частки сектора тіньової економіки до 60% офіційного ВВП. Для цього етапу характерним було невизнання наявності тіньової економіки, ігнорування діяльності існуючих тіньових схем, значний розвиток тіньового сектора економіки, що міг за обсягами конкурувати з державною економікою [15].

Радянське керівництво наприкінці 80-х років ХХ ст. намаглося здійснити деякі економічні реформи. Зокрема, було прийнято закон «Про кооперацію у СРСР» (фактично узаконив приватне підприємництво, незважаючи на те, що саме поняття приватної власності залишалося забороненим) та закон «Про державне підприємство» (розширення економічної самостійності державних підприємств). Продовження домінування державного сектору у радянській економіці та контроль майже за всіма наявними ресурсами призвели до створення фундаменту для ще більш міцного зрощування державних підприємств та комерційних структур і для неконтрольованого перерозподілу ресурсів з державного у ринковий сектор за вільними цінами [14, с. 33].

В економічній системі державного монополізму 1930–1980-х років нелегальне підприємництво існувало у різноманітних формах: дрібний сервіс, написання курсових і дипломних робіт «на замовлення», репетиторство, в'язання та індивідуальне пошиття одягу тощо. У 1970–1980-х роках масового характеру набуло вирощування ранніх овочів та ягід у парниках і теплицях з метою продажу [11, с. 413–414]. Проте, масштабне виробництво сільськогосподарської продукції на продаж, зазвичай, відбувалося із нелегальним залученням додаткових ресурсів (кормів, добрив, матеріалів, техніки) радгоспів. Тобто така діяльність опосередковано також була формою «тіньового» підприємництва.

Так звані цеховики представляли ще один вид прихованої господарської діяльності, саме вони досить успішно тамували товарний голод на споживчі товари. Цеховики виступали підпільними підприємцями радянської доби. Суть нелегальності зводилася до того, що не було можливості офіційно виробляти та збувати вироблену продукцію. Цеховики організовували виробництво «тіньових» товарів на базі офіційних державних структур (необліковану продукцію виготовляли робітники тих самих підприємств), неофіційні тіньові структури продукцію збували, або навики – продукція виготовлялася тіньовою структурою, але збут

її проходив «з-під поли» державних організацій. Цеховики, з порушенням законів (необґрунтоване списання надлишкових матеріальних цінностей, складання фальсифікованих актів про списання та знищення фактично придатних матеріалів та сировини), купували сировину й матеріали в керівників держпідприємств. Приховування нелегальної діяльності, як правило, гарантувалося хабарями співробітникам правоохоронних та інших перевіряючих органів. Влада суворо переслідувала цеховиків, крім того вони ставали об'єктами рекету [4, с. 104].

У свою чергу робітники з хистом до підприємництва облаштували приватне виробництво товарів широкого попиту, запасних частин, дрібний ремонт тощо. Представники будівельних професій збиралися в артілі й надавали послуги держпідприємствам за договірними цінами, займалися т. зв. шабашництвом, що оформилося як масовий вид нелегального сезонного промислу в умовах обмеженої свободи підприємництва. Надзвичайного розповсюдження воно дістало в областях із надлишком трудового населення, наприклад в західних областях України. Така діяльність належала до тіньової економіки і в офіційній статистиці не враховувалася [11].

Перебуваючи в «тіні», нелегальні підприємці-комерсанти під прикриттям колгоспної та комісійної торгівлі реалізовували свій потенціал через спекуляцію. Вони успішно конкурували з державним сектором завдяки таким рисам, як: орієнтація на попит, гнучкість виробництва, швидкість обороту капіталу, мобільність. Провали державної політики та системна неефективність централізованої економіки спричинили активізацію діяльності тіньовиків, не випадково останні десятиріччя існування СРСР стали етапом істотного збільшення масштабів тіньової економіки [4, с. 104–105].

Загальне одержавлення власності, відсутність конкуренції та мотивації виробників, адміністративно-командні форми управління економікою, централізоване ціноутворення, заборони щодо індивідуальної трудової та комерційної діяльності, що базуються на приватній власності, довільні податки, недоліки правового регулювання господарської діяльності, що залишають значні можливості для злочинних дій або провокують їх, недостатність правових стимулів до офіційної трудової діяльності громадян та виробничої діяльності підприємств, значний товар-

ний дефіцит, який був наслідком зазначених вад і викликав на це відповідну реакцію підприємливих людей, стали основними причинами зростання нелегального сектора в СРСР [13, с. 79].

Механізм функціонування нелегального підприємництва серед управлінців та господарників середньої ланки було побудовано на використанні особистих, владних мотивацій в адміністративно-командних процедурах, прийнятті планових і господарсько-управлінських рішень. Як зауважив Є. Неклюдов [9], «в умовах як об'єктивно реальної, так і штучно створеної дефіцитності відносини протекціонізму, кумівства, «блату», земляцтва набували надзвичайної потужності й стійкості». Саме дефіцит був економічною основою функціонування підприємництва поза законом. Керівники підприємств і відомств укладали неформальні угоди, що стосувалися зміни плану, його ресурсного забезпечення тощо. Характерна особливість неформально-бюрократичних ринкових відносин полягала в тому, що в цій сфері тіньової економічної діяльності обмін матеріальними благами та послугами здійснювався на бартерній основі.

До тіньової діяльності, як зазначає В. Мандибуря [8, с. 22], належали також приписки, розкрадання державних матеріальних, технічних і фінансових ресурсів; розкрадання на виробництвах, що набуло масового характеру; порушення в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні; перепродаж дефіцитних побутових товарів і продуктів харчування тощо. Тіньовою економікою вважали також наркобізнес, проституцію, торгівлю краденим, тобто суто кримінальну частину нелегального збагачення. Особисте підсобне господарство також вважалось джерелом отримання нелегальних доходів.

Контрверсійність довго- і короткострокових наслідків тіньової економіки

Тіньовий сектор господарської діяльності має як негативні, так і позитивні сторони, менш явні, проте недооцінювати їх не варто. В період 1930–1980-х років прихована господарська діяльність сприяла нагромадженню капіталів, впровадженню нових технологій у виробництво, тамуванню товарного голоду, розширенню асортименту товарів та послуг, забезпеченню зайнятості населення, пом'якшенню недоліків у роботі державних підприємств.

Негативні сторони прихованої тіньової підприємницької активності переважають, а також мають більш глибокий і довгостроковий характер впливу на економіку. Особливості тіньової економіки та специфіка підприємницької діяльності на теренах України є наслідком становлення та розвитку їх за радянських часів. За умов адміністративно-командної планової системи господарювання в колишньому СРСР тіньові відносини стали підґрунтям для формування нового етапу тіньової економіки, адже не було розроблено нового законодавства, а управлінський апарат перебував у процесі реформування. З радянської доби до часів проголошення незалежності України тінізація економіки відбувалася передусім шляхом розкрадання державного майна та державних коштів; розростанню «чорних» схем сприяла корупція, що вкорінилася в усіх гілках влади та економіки. У першій половині 90-х років ХХ ст. внаслідок трансформаційної кризи (зупинка підприємств, обвальне скорочення виробництва, гіперінфляція, масове безробіття) тіньова економіка залишалася функціонуючою, її масштаби зросли, вона охопила всі сфери суспільства. Найсуттєвіший вплив на процес формування і функціонування влади мали лобістські групи (кадрове переродження номенклатури), які мали доступ до розпорядження державною власністю, використовували владу для встановлення особистого контролю над номінально державними підприємствами.

Слід зазначити, що специфіка розвитку нелегального підприємництва в добу СРСР мала значний вплив на світогляд громадян. Нехтування законами, правилами та нормами породжувало нездорову атмосферу в суспільстві, що в подальшому мало вагомий негативний наслідок, які явно окреслилися в діловому кодексі в період новітньої історії України.

Висновки. Тіньовий сектор економіки присутній у всіх країнах світу і є однією з найсуттєвіших загроз для економічної безпеки держави, що нині загострює соціально-економічну кризу в Україні та негативно позначається на її міжнародному іміджі. На сучасному етапі спостерігається посилення процесів тінізації у всіх сферах суспільного життя.

Формування тіньового сектора економіки сталося в період з 1917 р. до початку 1950-х років, для якого було характерним жорсткий державний контроль за виробництвом і розподілом, обмеження можливостей отримання доходів, руйнування ринко-

вих господарських зв'язків і тотальний дефіцит. Саме товарний дефіцит виступив економічною основою функціонування нелегального підприємництва.

У результаті ретроспективного аналізу визначено форми нелегального підприємництва в радянську добу (дрібний сервіс, «цеховики», шабашництво, спекуляція, фарцовка тощо), тенденцію до збільшення масштабів (упродовж 1950–1980-х років частка тіньової економіки досягла 60% офіційного ВВП), основні механізми функціонування (тіньовий перерозподіл і використання державної сировини і матеріалів, нелегальне виробництво, нелегальна торгівля, неофіційний оборот валюти, здійснення підприємницької діяльності з використанням посадових повноважень, привілеїв та підставних осіб, легалізація незаконних доходів, корупційні дії щодо контролюючих органів та ін.).

Незважаючи на наявність вагомих негативних ефектів тіньовий сектор радянської економіки певною мірою став основою для відродження підприємництва в період переходу до ринку. Соціально-економічні та політичні трансформації 90-х років ХХ ст. дали можливість прихованій економіці СРСР легалізувати свою фінансову, ресурсну та інтелектуальну базу, але одночасно задали імпульс формування нової «тіні». Особливості тіньової економіки України є наслідком становлення та розвитку за часів адміністративно-командної планової системи господарювання. Тіньовий сектор став фундаментом для організованої злочинності та корупції у роки незалежності. Радянська тіньова економіка визначила характер пострадянської «другої» економіки, механізм відтворення «чорних» схем в сучасній Україні став можливим завдяки екстракційній приватизації державних активів.

Під час повномасштабної російської війни проти України частка тіньової економіки зростає, що суттєво обмежує наповнення бюджету та можливості державних витрат. Нелегальні економічні практики є однією з причин, що перешкоджають розвитку конкурентоспроможності нашої країни, тінізація підприємництва уповільнює інтеграцію України в європейське співтовариство та уповільнює зростання соціальних стандартів життя населення.

Російсько-українська війна має наслідки й для тіньової економіки, а саме: зниження загальної економічної активності, в тому числі в тішовій економіці, зростання корупції, зміни в логіс-

тичних ланцюгах, збільшення використання готівки (зниження довіри до банків, а також зниження доступності банківських послуг у деяких регіонах), збільшення ризиків та невизначеності, з якими стикаються підприємства в Україні, особливо в «тіні». Високий рівень тінізації суттєво погіршує ефективність механізмів державного управління, потребує дієвої програми виведення економіки з «тіні». В той же час, в умовах кризи та військового стану тіньова економіка частково виконує традиційну роль буфера, який пом'якшує вплив кризових явищ на доходи населення та стримує зростання безробіття.

Список використаних джерел

1. Баранов С.О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. *Вісник НАДУ*. 2015. № 3. С. 47–54.
2. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1. С. 46–53.
3. Гуменюк В.В., Тревого О.І. Проблеми визначення поняття та ознак підприємництва як об'єкта державного регулювання легалізації (детінізації) економіки. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 39(1). С. 15–19.
4. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2-х ч. / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. Ч. 2. 460 с.
5. Івашова Л.М., Шевченко Н.І., Виноградова Н.Л. Особливості реалізації антикорупційної політики та протидії тіньовому сектору економіки у світлі євроінтеграційних прагнень України. *Механізми публічного управління*. 2022. № 3(34). С. 40–49. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-3.6>.
6. Кудласевич О.М., Новик Т.В. Тіньова економіка: теоретичні аспекти. *Collection of scientific papers "ΛΟΓΟΣ"*. 2024. 5(9). С. 43–50. URL: <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/1843/1877>.
7. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006. 239 с.
8. Мандибура В. Тіньова економіка України як об'єкт спеціального наукового дослідження. Київ, 1998. 118 с.

9. Неклюдов Є.С. Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного факультету*. 2018. № 51. С. 98-106. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/51/11.pdf
10. Перерва П., Романчик Т., Ткачов М., Гришко Н. Двоїстий характер впливу тіньової економіки на рівень економічної безпеки. *Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут"*. Економічні науки. 2022. № 1. С. 63-69. <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2022.1.63>.
11. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / Небрат В.В. та ін.; за ред. д-ра екон. наук В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". Київ: Афіна, 2019. 531 с.
12. Подмазко О.М. Макроекономічна результативність процесу зменшення тіньового сектора економіки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 12. С. 95-100. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.12.95>.
13. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: монографія. Київ: Кондор, 2005. 614 с.
14. Самойленко Є.Г. Розвиток тіньової економіки в СРСР: причини та наслідки. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 28-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_7.
15. Соснина С. Глава НБУ как реалист. *Украинские деловые новости*. 1996. № 1. С. 14-18.
16. Тютюник І.В., Золковер А.О., Люльов О.В., Леонов С.В. Сучасний стан та тенденції розвитку тіньового сектору економіки. *Економіка: реалії часу. Economics: time realities*. 2020. № 3(49). С. 47-54. <https://doi.org/10.15276/ETR.03.2020.6>.
17. Feige E. How big is the irregular economy? *Challenge*. 1979. 22(5). P. 5-13. <https://doi.org/10.1080/05775132.1979.11470559>.
18. Hart K. Informal Urban Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*. 1973. № 11. С. 61-90. <https://doi.org/10.1017/S0022278X00008089>.
19. Schneider F., Medina L. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *International Monetary Fund Working Paper*. 2018. No. 18/17. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/ShadowEconomies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>. <https://doi.org/10.5089/9781484338636.001>.

20. Schneider, F., Buehn, A. Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 2018, 1(1), pp. 1-29. <https://doi.org/10.1515/openec-2017-0001>.
21. Soto H. de. The other path: the economic answer to terrorism. New York: Basic Books. 2002. URL: <https://mind.ua/books/233-inshij-shlyah-nevidima-revolyuciya-u-tretomu-sviti>.
22. Timofte (Coca), C. and Coca, D.-A. Shadow economy - bibliometric mapping, *LUMEN Proceedings*, 2020. 13, pp. 34-45. <https://doi.org/10.18662/lumproc/ncoe4.0.2020/04>.

References

1. Baranov, S.O. (2015). Shadow economy: essence, causes, socio-economic consequences and ways to overcome it in Ukraine. *Visnyk NADU - Bulletin of NADU*, 3, 47-54 [in Ukrainian].
2. Varnalii, Z.S. (2014). Theoretical principles of shadow economy of Ukraine. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu - Bulletin of the Vinnytsia Polytechnic Institute*, 1, pp. 46-53 [in Ukrainian].
3. Humeniuk, V.V., Trevoho, O.I. (2019). Problems of defining the concept and signs of entrepreneurship as an object of state regulation of the legalization (detinization) of the economy. *Prychornomorski ekonomichni studiyi - Black Sea Economic Studies*, 39(1), 15-19 [in Ukrainian].
4. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. & others. (2012). Evolution of market institutions in Ukraine: monograph: in 2 parts. Part 2 / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Ivashova, L.M., Shevchenko, N.I., Vynogradova, N.L. (2022). Peculiarities of implementation of anti-corruption policy and countering the shadow sector of the economy in the light of Ukraine's European integration aspirations. *Mekhanizmy publichnoho upravlinnya - Mechanisms of public administration*, 3(34), 40-49. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-3.6> [in Ukrainian].
6. Kudlasevych, O.M., Novyk, T.V. (2024). Shadow economy: theoretical aspects. *Collection of scientific papers 'LÓHOS' - Collection of scientific papers 'ΛΟΓΟΣ'*, 5(9), 43-50. Retrieved from <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/1843/1877> [in Ukrainian].
7. Masur, I.I. (2006). Detinization of economy of Ukraine: theory and practice. Kyiv: IPTs Kyiv University [in Ukrainian].
8. Mandybura, V.O. (1998). The shadow economy of Ukraine as an object of special scientific research. Kyiv [in Ukrainian].

9. Neklyudov, E.S. (2018). Shadow economy of Ukraine: from the USSR to the present. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho fakultetu - Scientific works of the history faculty of the Zaporizhia National Faculty*, 51, 98-106. Retrieved from http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/51/11.pdf [in Ukrainian].
10. Pererva, P., Romanchyk, T., Tkachov, M., Hryshko, N. (2022). Dual nature of the impact of the shadow economy on the level of economic security. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu 'Kharkivskiy politekhnichnyi instytut'. Ekonomichni nauky - Bulletin of the National Technical University Kharkiv Polytechnic Institute. Economic Sciences*, 1, 63-69. <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2022.1.63> [in Ukrainian].
11. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. & others. (2019). Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv: Athena. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
12. Podmazko, O.M. (2023). Macroeconomic effectiveness of the process of reducing the shadow sector of the economy of Ukraine. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 12, 95-100. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.12.95> [in Ukrainian].
13. Predborsky, V.A. (2005). Detinization of the economy in the context of transformational processes. Issues of theory and methodology: monograph. Kyiv: Condor [in Ukrainian].
14. Samoilenko, E.H. (2014). The development of the shadow economy in the USSR: causes and consequences. *Yevropeyski perspektyvy - European perspectives*, 8, 28-36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_7 [in Ukrainian].
15. Sosnina, S. (1996). The head of the NBU is a realist. *Ukraynshkye delovye novosti - Ukrainian business news*, 1, 14-18 [in Russian].
16. Tiutiunyk, I.V., Zolkover, A.O., Liulov, O.V., Lieonov, S.V. (2020). Current state and trends in the development of the shadow sector of the economy. *Ekonomika: realiyi chasu - Economics: time realities*, 3(49), 47-54. <https://doi.org/10.15276/ETR.03.2020.6> [in Ukrainian].
17. Feige, E. (1979). How big is the irregular economy? *Challenge*. 22(5), 5-13. <https://doi.org/10.1080/05775132.1979.11470559>.
18. Hart, K. (1973). Informal Urban Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*. 11. P. 61-90. <https://doi.org/10.1017/S0022278X00008089>.

19. Schneider, F., Medina, L. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *International Monetary Fund Working Paper*. No. 18/17. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>. <https://doi.org/10.5089/9781484338636.001>.
20. Schneider, F., Buehn, A. (2018). Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions, *Open Economics*. 1(1), pp. 1-29. <https://doi.org/10.1515/openec-2017-0001>.
21. Soto, H. de. (2002.). The other path: the economic answer to terrorism. *New York: Basic Books*. Retrieved from <https://mind.ua/books/233-inshij-shlyah-nevidima-revolyuciya-utretomu-sviti>.
22. Timofte, (Coca), C. and Coca, D.-A. (2020). Shadow economy - bibliometric mapping. *LUMEN Proceedings*. 13, pp. 34-45. <https://doi.org/10.18662/lumproc/ncoe4.0.2020/04>.

Стаття надійшла до редакції 4 жовтня 2024 р.